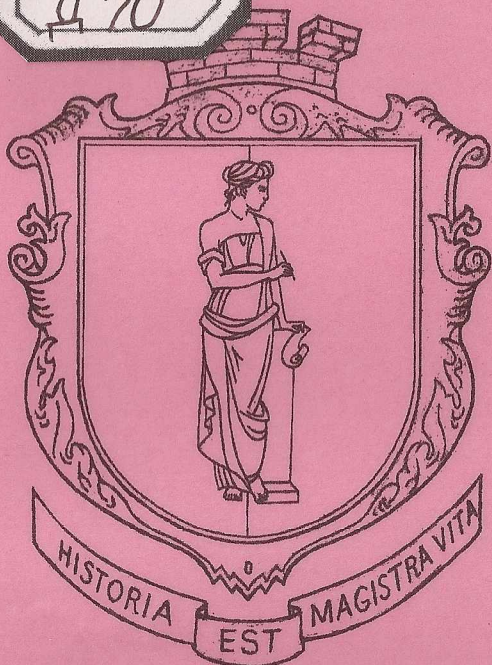

94(100)/082,
Д 70

ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І ПРАВознавства

Випуск 7

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент (КДПУ)

СТАН ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДРУКОВАНИМИ ВИДАННЯМИ НАСЕЛЕННЯ МІСТ УКРАЇНИ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, стосункам особистості і влади, настроям і побутовим потребам людей, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни. Важливою частиною повсякденного життя є дозвілля людини.

Існують різні способи проведення дозвілля. Вони мають свою історію, змінюються з розвитком суспільства, залежать від особливостей культури, світогляду людей, політичної та соціально-економічної кон'юнктури. Зміст дозвілля є показником культурних орієнтирів населення, він впливає на його ментальні уявлення та поведінкові реакції. Тому, як і будь-яке інше суспільне явище, дозвілля має бути предметом історичного дослідження. Вивчення особливостей проведення вільного часу представниками різних народів і культур дозволяє глибше проаналізувати їх повсякденне життя, цінності, світогляд, а разом з цим і детальніше дослідити конкретну епоху, суспільство.

У Радянському Союзі дозвілля мало свою специфіку, що пояснюється такими причинами. Радянська держава часів Сталіна була закритою, ізольованою від капіталістичного світу державою з тоталітарним режимом, який прагнув до всеосяжного контролю над людиною, зокрема над її приватним життям та дозвіллям. Вивчення особливостей радянського дозвілля дає змогу дослідити особливості відносин влади і населення в Радянському Союзі, механізми соціалізації радянських людей, знайти витоки широкої підтримки населенням влади, а отже, — краще зрозуміти радянське суспільство.

В історіографії проблема радянського дозвілля ще не знайшла належного висвітлення. Окремих наукових робіт з цієї теми немає. Частково вона висвітлюється в працях, присвячених побуту, повсякденному життю радянського суспільства. Але їх

небагато. На увагу заслуговують колективні монографії радянських дослідників Л. А. Гордона, Е. В. Клопова та Л. А. Онікова [2], що вивчали побут міських робітників. У монографії Н. Б. Лебіної [15], яка була написана наприкінці 90-х рр. XX ст., проблемі радянського дозвілля 20 – 30-х рр. присвячено окремий розділ, особливу увагу приділено питанням нормування дозвілля владою. Що стосується вивчення радянського дозвілля промислових регіонів Середнього Подніпров'я, то серйозних досліджень цієї проблеми тут ще немає.

З кінця 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. зі збільшенням серед населення частки людей із середньою (повною і неповною) освітою прискорилося поширення читання. Про це свідчить підвищення показників випуску друкованої продукції, її продаж населенню, а також ріст фондів бібліотек.

У визволених областях України брак друкованих видань покривався газетами військових частин і з'єднань Радянської Армії. Так, газета 92-ї стрілецької дивізії "Гвардейское знамя" стала відома криворізьцям уже в перші дні звільнення. А № 43 цієї газети повністю був присвячений гірничому краю [6, с. 239]. 28 лютого 1944 року, тобто в день звільнення, відновила свою роботу міська газета Кривого Рогу "Червоний гірник" [6, с. 703].

Центральні газети населення почало отримувати відразу після звільнення України від загарбників. Так, у Дніпропетровській обласній газеті "Зоря" під № 14 зустрічаємо оголошення про прийом передплати на районні, республіканські та центральні газети [9, с. 4].

Забезпечувався також випуск республіканської і місцевої преси. У 1945 р. в Україні вже виходило 879 газет з разовим тиражем в 2,7 млн. примірників [10, с. 231]. Станом на 1944 р. тільки у Дніпропетровській області виходять 2 обласні, 6 міських і 22 районні газети [17, с. 404]. У наступні роки їх кількість збільшувалась, урізноманітнювався профіль. У 1950 р. кількість назв газет, що виходили у світ у республіці вже становила 1 тис. 192, а разовий тираж збільшився у 2 рази [10, с. 441]. Серед них: "Радянська Україна", "Київська правда", "Молодь України", "Зірка", "Правда України", "Літературна газета", "Радянська освіта", "Сталинское племя" та інші.

Дуже поширеним явищем були друковані видання фабрик і заводів. Так у м. Кривий Ріг виходять газети: "За агломерат" – Південного ГЗК, "За руду" РУ ім. Кагановича (1955 р.) та інші

[6]. Багато з цих видань були засновані у роки перших п'ятирічок і відновили свою роботу відразу після звільнення, як наприклад, газета "Кіровець" РУ ім. Кірова [11, с. 96]. І хоч ці газети були дуже вузького спрямування, були органом партійних комітетів, профкому, комітету комсомолу і адміністрації, а отже знаходилися під повним контролем цих органів, але вони несли інформацію жителям міста про життя на підприємствах.

Зміст газет першого повоєнного десятиліття мав певну загальну для всіх структуру, яка визначала обов'язкову інформацію першої, другої (та наступних) і останньої сторінок. Всі газети починалися однаково – передовицею, тобто інформацією, що друкувалася на першій сторінці. Суть передовиці зводилася до простого переказування основних тез директивних доповідей, постанов і резолюцій. Друкувалася передова стаття без підпису, ніби-то від всієї редакції, хоча мала конкретних авторів з числа керівництва. На першій сторінці нерідко розміщували й останні новини, оскільки вони розкривали панораму трудовий буднів і свят та ніби підтверджували фактами зміст передовиць. На другій та наступних сторінках (в залежності від обсягу газети) висвітлювалися різні новини з життя країни: широко популяризувався передовий досвід, творчі починання молодих робітників, новини культури, освіти тощо. Остання сторінка призначалася для читання на дозвіллі. Вона містила фельетони, кросворди, гумор, спортивну хроніку.

Газети переважно передплачували підприємства, установи та організації країни, працівники яких не завжди мали змогу користуватися цим видом друкованої продукції. До того ж, отримати особисту передплату на ту чи іншу газету було в повоєнні роки не так вже й легко. Про це свідчать листи жителів міст України аж до республіканського Сектору преси при ЦК КП(б)У. За приклад можна навести одне з них: "Прошу посприяти в прийомі від мене передплати на газету "Правда України". По лімітним причинам за місцем роботи газети мені не надаються. Індивідуальну передплату "Союздрук" не приймає. За освітою я – інженер. Я повинен бути на рівні сучасного життя. Тому систематичне читання столичної газети є для мене абсолютно необхідним". м. Дніпропетровськ [21, арк. 207].

Про те, що вплив газет на життя мешканців міст був величезним, свідчить кількість листів, які вони надсилали до редакцій. Так, з грудня 1954 р. по квітень 1955 р. до редакції газети

"Радянська Україна" надійшло 8311 листів, до газети "Правда Украины" – 11398, "Радянська освіта" – 3989, "Молодь України" – 7575, "Сталинское племя" – 6934 [пораховано авт. 18, арк. 55-200]. У листах було багато запитань, відповіді на які міські жителі хотіли прочитати на сторінках газет. Частину з них вони адресували до керівних органів державного чи місцевого значення. Зокрема, найбільше населення турбувало: чому в магазинах міст немає цукру, тоді як цукрові склади перенаповнені; чому немає в продажу круп, борошна і борошняних виробів, а зерно вивозиться за кордон; чому немає жирів і молочних продуктів; чому в країні існують постійні черги за необхідними продуктами і товарами; чому магазини, які продають товари першої необхідності, мають з вулиці гарний вигляд, а в дворі, де в основному проводиться торгівля і збирається народ, вони брудні, не відповідають елементарним правилам санітарної гігієни; чи ховають магазини спеціально в двори черги, щоб приховати їх від сторонніх; чому робітник, який віддав протягом дня всі свої сили роботі, повинен за свої трудові копійки гадати, де придбати продукти для себе і сім'ї; чому на сторінках газет завжди друкуються статті, які інформують читача про те, що магазини перенаповнені товарами, а насправді в них немає навіть життєво необхідних продуктів; чому молочні кухні видають лише по 200 гр. молока дітям, коли лікарі вимагають збільшення норм; чому не прибираються вулиці міст; чому не ремонтуються балкони, які можуть впасти на пішоходів; чому озеленення проходить тільки у вже "озелених" місцях і повністю ігнорується озеленення дворів, які двірники перетворили на звалища; чому так недбало ставляться до пацієнтів лікарі, нерідко вислуховуючи скарги не роздягаючись і не миючи руки та ін. [18, арк. 177-179].

Окрім газет, міське населення України читало й журнали, але значно менше і далеко не всі. У 1950 р. в Україні нараховувалося 160 назв журналів. Серед них: "Вітчизна", "Більшовик України", "Театральная жизнь", "Музыка масам", "Клуб и художественная самодеятельность", "Перець" та ін. Професійних журналів робітники майже не читали.

Піднесенню культурного рівня народу в досліджуваний період сприяв розвиток книговидавничої справи. Для створення технічно сучасної поліграфічної промисловості, покращення організації видавничої справи і керівництва ним у 1943 р. в Україні було створене Управління у справах поліграфічної промислово-

сті, видавництв і книжкової торгівлі при Раді Міністрів УРСР – Укрполіграфвидав, повноваження якого були розширені в 1949 р. Цій установі були підпорядковані всі поліграфічні підприємства, обласні, а також п'ять республіканських видавництв: Держполітвидав, Держтехвидав, Держсільгоспвидав, Держлітвидав та "Мистецтво". Всі інші республіканські видавництва залишилися в підпорядкуванні відповідних відомств і громадських організацій ("Радянська школа" – у віданні Міністерства освіти, "Молодь" – ЦК ЛКСМУ тощо). Укрполіграфвидав планував і контролював також діяльність і тих підприємств, видавництв та книготорговельних організацій, які безпосередньо йому не підпорядковувались.

Потреба в книзі у післявоєнний період відчувалася особливо гостро. Необхідно було в найкоротший термін забезпечити підручниками і посібниками школи, технікуми, вузи і всі види політичного і виробничого навчання, поповнити фонди розграбованих і знищених за роки війни бібліотек. Збільшити випуск книжкової продукції можна було лише при умові швидкого підняття з руїн поліграфічної бази країни. Протягом 1944–1945 рр. відновили свою діяльність 11 республіканських і 3 обласні книжкові видавництва. Заново були створені видавництва Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР (потім товариство "Знання"), Академії будівництва і архітектури УРСР, а також видавництва трьох найбільших університетів (Київського, Харківського і Львівського) та Українського філіалу музичного фонду СРСР. Проте поліграфічна база України була ще недостатньо потужною. Значна частина надходжень друкувалися за межами країни, що викликало труднощі в транспортуванні, а тому часто гальмувало можливості книготоргівлі країни.

Постановою Ради Міністрів УРСР і ЦК КП України від 16 травня 1946 р. про першочергові заходи з відбудови поліграфії і видавництв республіки зобов'язали всі підприємства і відомства повернути на роботу в поліграфічну промисловість всіх поліграфістів, які працювали не за спеціальністю, а також заборонили мобілізувати цих робітників на посівні та збиральні роботи в колгоспах.

У той же час у перші повоєнні роки книготоргівля в Україні була дуже послаблена. У постанові Ради Міністрів СРСР від 18 червня 1948 р. "Про заходи щодо поліпшення книжкової торгівлі" відзначається незадовільний стан книжкової торгівлі, від-

сутність книгарень в половині райцентрів, великі залишки нерелізованих видань. Уряд зобов'язав книготорговельні організації розширити мережу книгарень у містах і селах, зміцнити матеріально-технічну базу книготоргівлі, рішуче поліпшити торгівлю книгами.

З метою поліпшення матеріальної зацікавленості кадрів книготоргівлі була переглянута система оплати праці робітників цієї галузі, одночасно також запроваджувалася прогресивна оплата за перевиконання планів продажу літератури.

Як наслідок, у другій половині 1950-х рр., СРСР зайняв перше місце в світі з випуску друкованої продукції. Цей факт був визнаний ЮНЕСКО – органом Організації Об'єднаних Націй, що займається питаннями освіти, науки й культури. У № 2 журналу "Кур'єр ЮНЕСКО" за 1957 рік (російське видання) було опубліковано ряд цифрових даних про світову книжкову продукцію, які встановлювали першість СРСР у цій галузі. Зокрема, журнал констатував, що за 1955 р. в СРСР було видано 54,7 тис. назв книг, в Англії – 20,0 тис., у США – 12,6 тис. [1, с. 71]. Отже, вже в 1955 р. СРСР видавав книжок (за назвами) майже у три рази більше, ніж Англія і у чотири рази більше, ніж США.

У післявоєнні роки важливе місце займало видання політичної і соціально-економічної літератури, зокрема творів класиків марксизму-ленінізму. Лише Держполітвидав України за 1946-1958 рр. випустив у світ понад 2,3 тис. назв книг тиражем в 128,3 млн. примірників. У 1948-1952 рр. українською мовою вийшли 35 томів четвертого видання збірки творів В. Леніна загальним тиражем близько 4 тис. примірників [1, с. 70].

В 1948–1950 рр. Держлітвидав України видав велику серію книг під загальною назвою "Колгоспна бібліотека". Її завданням було познайомити широкі маси колгоспного селянства країни з творами класичної і тогочасної художньої літератури.

Для підняття рівня загальноосвітніх знань трудящих, зайнятих у різних галузях народного господарства, було вирішено розпочати видання серії книжок під назвою "Університет на дому". У цій серії виходили невеличкі книжки обсягом 6-8 друкованих аркушів тиражем 50 тис. примірників, в яких доступною мовою викладалися основи знань з усіх дисциплін університетського курсу. Книжки цієї серії видавалися з 1946 по 1951 рік і користувалися великим попитом [14, с. 86].

Щоб зробити книгу доступнішою широким масам читачів, керівництво країни прийняло постанову про зниження з 1 квітня 1952 р. цін на книги, видані в попередні роки, і про встановлення крайніх номінальних (роздрібних продажних) цін на книги, що виходили в світ після 1 квітня 1952 р. На всі видані до цієї постанови книги центральних видавництв ціни знижувалися на 10 відсотків, а на книги видавництв союзних і автономних республік і областей – на 30 відсотків. У цілому по Укркнигторгу ціни знизилися на 18 відсотків.

Крайні номінальні ціни на всі книги, що мали виходити з друку, починаючи з 1 квітня 1952 р., за цією постановою встановлювалися в залежності від розділу літератури та її читацького призначення, незалежно від тиражу, яким друкувалося видання. Від такого способу встановлення цін на книгу, безумовно, вигравав покупець, який не платив більше за книгу вузького профілю з обмеженим тиражем, як це було до того часу. Так, масова технічна, сільськогосподарська і художня література не повинна була коштувати дорожче 25 коп. за обліково-видавничий аркуш, політична і соціально-економічна література – 18 коп., стільки ж коштували словники, а підручники для початкової й середньої школи – 10-15 коп.

Таким чином, із кожним роком все ширше задовольнявся попит населення на політичну, учбову, художню, науково-технічну літературу. Завдяки державним дотаціям, які сприяли здешевленню літератури, як тільки у народу з'являлися "зайві" гроші, він із задоволенням купував різноманітні книги до своїх особистих бібліотек. На деяких підприємствах України на громадських засадах були відкриті "народні книжкові магазини". Робітники підприємства самі отримували в облкнигторзі літературу і у вільний від роботи час займалися торгівлею [21, арк. 85].

У той же час у післявоєнні роки зростала кількість магазинів і кіосків державної книготоргівлі. Важливим показником розвитку галузі в цей період є наявність спеціалізованих магазинів для торгівлі різноплановою літературою. Перед Великою Вітчизняною війною таких магазинів в Україні було дуже мало, та й то лише в найбільших містах. Вони були переважно змішаними, бо поряд з книгою в основному торгували канцелярськими та іншими культтоварами.

Любов до книги всіляко підтримувалася і заохочувалася. Книга обов'язково додавалася в якості цінного подарунка до почесних грамот та інших нагород. Книгу можна було замовити за каталогом на пошті завдяки сервісній послугі "Книги – поштою". І все це поза основною культмасовою лінією – розвитком масових бібліотек.

Не малу роль у забезпеченні населення друкованим словом у повоєнні роки відіграла бібліотечна мережа. Тільки у Дніпропетровській області станом на 1944 нараховувалося 35 бібліотек [3, арк. 1.]

У 1950 р. в Україні функціонувало 34,9 тис. масових бібліотек, а також наукові, технічні та спеціальні бібліотеки на підприємствах, в установах, учбових закладах. Книжковий фонд масових бібліотек УРСР до війни складав понад 31 млн. примірників, на 1946 р. з них залишилося лише близько 9 млн. книг [20, арк. 3]. Так, лише міська бібліотека Дніпропетровська до війни налічувала 600 тис. книг, які були майже повністю знищені. Але вже у січні 1944 року бібліотека відновила свою роботу [8, с. 4]. Найшвидше відновлювалися книжкові фонди обласних бібліотек. Так, у Дніпропетровській обласній бібліотеці, книжкові фонди якої були повністю розкрадені і знищені німецько-фашистськими загарбниками, на кінець 1946 р. нараховувалося вже 67 тис. книг, в Запорізькій обласній бібліотеці – 51,6 тис [20, арк. 3].

Не кращим був стан бібліотек наукових і освітніх установ. Так, за спогадами очевидців, бібліотека Криворізького педагогічного інституту була майже повністю знищена і розграбована. Як згадує студент мовно-літературного факультету 1945-49 рр. Є.І.Федорцов: "В библиотеке не было даже минимума нужных для учебы книг и пособий...." [12, с. 96].

У післявоєнні роки була проведена значна робота з впорядкування книжкових фондів бібліотек, проте ця робота тільки розпочиналася. Так, у тому ж Криворізькому педагогічному інституті вже у травні 1945 року серед багатьох зустрічаємо два відрядження у м. Дніпропетровськ (Укркнигакультторг) по питанню придбання зошитів, книг та канцприладдя згідно наряду УВШ при СНК УРСР за № 16 [16].

Вирішувалося питання благоустрою бібліотек. Ці установи починають регулярно забезпечуватися інвентарем та паливом, як наприклад, Кіровоградська обласна бібліотека ім. Н.К.Крупської [5, арк. 136].

Але поповнення книжкового фонду бібліотек стикалося із певними труднощами, такими, як відсутність матеріалів бібліотечної техніки (інвентарних книг, каталогових карток) і таблиць для класифікації книг. Через невпорядкування бібліотечних фондів, відсутність чіткої інвентаризації книг, мали місце окремі випадки крадіжок з бібліотечних фондів. Вони були виявлені в Дніпродзержинській міській бібліотеці, Криворізькій міській бібліотеці [20, арк. 5].

Щодо обслуговування читачів, то найбільше з них користувалися послугами обласних бібліотек. Наприклад, за період з 1948 по 1953 рр. у Дніпропетровській обласній бібліотеці було 17 тис. відвідувачів, в Кіровоградській – майже 10 тис., в Запорізькій – понад 6 тис. Середня кількість читачів в міських бібліотеках була 1300, а в районних – 520 чоловік [4, арк. 6].

Бібліотеками користувалися всі групи населення – робітники, службовці, інтелігенція, учні та студенти, військово-службовці та домашні господарки. Так, наприклад, читачами Кіровоградської обласної бібліотеки були: 368 робітників, 941 службовець, 1 тис. 248 військовослужбовців, 1 тис. 080 учнів і студентів, 166 домогосподарок та 418 селян [4, арк. 7]. Найчастіше бібліотеки відвідувала учнівсько-студентська молодь. Це пояснюється тим, що шкільні та вузівські бібліотеки ще не могли задовольнити потреби своїх читачів.

Слід відзначити, що за період війни і в перші повоєнні роки в бібліотеках посилювався попит на літературу пригодницького жанру і навіть казки [7, с. 48]. З одного боку подібний інтерес пояснюється змінами вікового складу працюючих і користувачів бібліотек: під час війни на виробництво прийшли підлітки (на окремих підприємствах вони склали від 50 до 70%). Після війни читацьку аудиторію поповнили молоді фронтовики, процес інтелектуального росту яких був перерваний війною і які через це після фронту повернулися до юнацького кола читання. Але є й інший бік цього питання: ріст цікавості до такого роду літератури був своєрідною реакцією усунення тієї жорстокої реальності, яку несла з собою війна. Потрібна була компенсація психологічним навантаженням.

У той же час, як зазначено в звітах місцевих керівників, не всі бібліотеки проводили ефективну роботу з читачами. У ряді з них бібліотечні працівники свою роботу здебільшого обмежували видачею книг. Значна частина бібліотек на виробництві була укомплектована книгами без урахування попиту робітників і службовців. Наприклад, в Держинській районній бібліотеці, послугами якої користувалися шахтарі і заводські робітники, було багато літератури з питань сільського господарства ("Агротехніка цукрових буряків", "Кормодобування", "Землеустройство колхозов при введениі севооборотов" та ін.), проте майже не було книг з гірничої справи, які справді цікавили відвідувачів [19, арк. 28].

Незадовільно було організоване бібліотечне обслуговування дітей. Дитячої літератури видавалося мало, особливо для дітей молодшого шкільного віку. У багатьох школах бібліотек не було зовсім, а в тих, що існували, літератури на всіх бажаючих часто не вистачало. Була відсутня центральна дитяча бібліотека, яка була б науково-дослідницьким і методичним центром для окремих бібліотек.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що серед міського населення на початку 1950-х рр. особливої популярності набуло читання книг, періодичної преси. Про це свідчить підвищення показників випуску друкованої продукції, її продаж населенню та ріст фондів бібліотек. Отримати особисто передплату було складно, тому газети переважно виписували підприємства, установи та організації країни. Менше читали мешканці міст журнали, попитом в основному користувалися професійні видання. З кожним роком все ширше задовольнявся попит населення на навчальну, художню та науково-технічну літературу. Завдяки державним дотаціям з 1952 р. книги стали значно дешевшими.

Отже, у повоєнні роки в містах України відбувалися певні зміни в плані розвитку матеріально-організаційної бази закладів, призначених для забезпечення друкованою продукцією мешканців міст, проте вони ще не могли задовольнити потреби населення.

Джерела і література

1. Агуф М.А. Книгу в маси. Книжкова торгівля в Радянській Україні. 1918–1964. (Короткий історичний нарис) / Агуф М.А., Коваль М.Т. – Х.: Укрполітвидав, 1965. – 165 с.
2. Гордон Л.А. Человек после работы. Социальные проблемы быта и вне рабочего времени / Гордон Л.А., Клопов Э.В. – М.: Наука, 1972. – 368 с.; Гордон Л.А., Черты социалистического образа жизни: быт городских рабочих вчера, сегодня, завтра / Гордон Л.А., Клопов Э.В., Оников Л.А. – М.: Знание, 1977. – 160 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-224, оп.2, спр. 5, арк. 157.
4. Державний архів Кіровоградської області (Далі ДАКО), ф. Р-2420, оп. 2, спр. 84, арк. 155.
5. ДАКО, ф. 2860, оп. 1, спр. 245, арк. 136.
6. Енциклопедія Криворіжжя: 230-ти річчю з дня заснування Кривого Рогу присвячується. – У 2-х т. / Упорядник В.П.Бухтіяров. – Кривий Ріг: ЯВВА, 2005. – Т. 1. – 704 с.; Т. 2. – 816 с.
7. Звіт Центрального комітету КП(б) України. Доповідь секретаря Центрального комітету КП(б) України тов. Л.Г. Мельникова на XVII з'їзді КП(б) України 24 вересня 1952 року // Радянська Україна. – 1952. – 25 вересня. – С. 1-3.
8. Зоря. – 1944. – Січень – № 12. – С. 4.
9. Зоря. – 1944. – Січень – № 14. – С. 4.
10. Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х томах. Т.1-2. – К.: Наукова думка, 1967. – 358 с.
11. Кожухарь А.И. Ветерана поступь молодая / Кожухарь А.И., Кучма И.П., Лукашов О.В. – Днепропетровск: Промінь, 1988. – 207 с.
12. Косіненко О.В. Початок повоєнного відродження закладів вищої освіти: здобутки і проблеми. (На прикладі Криворізького державного педагогічного інституту) / Косіненко О.В., Фінічева В.А. // Дослідження і розвідки з всесвітньої історії з всесвітньої історії і правознавства: Зб. наук. праць. Вип. 6 / Гол. ред. О.І. Кожухар. – Кривий Ріг, 2008. – С. 96-102.
13. Кривому Рогу 200 / [ред. Л.В.Гамольський] Дніпропетровськ: Промінь, 1974. – 208 с.
14. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1960 рр.: Збірник документів в 2-х т. – Т.2 (червень 1941-1960 рр.) / [ред. О.В.Килимник] – К.: Наукова думка, 1997. – 665 с.
15. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: Нормы и аномалии. 1920-1930 годы / Лебина Н. Б. – СПб.: Издательско-торговый дом "Летний Сад", 1999. – 320 с.

16. Матеріали експозиції та фондів музею історії Криворізького державного педагогічного університету.
17. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / [председатель ред. колл. И.В. Васильев] – Днепропетровск: Промінь, 1979. – 616 с.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі ЦДАГО), ф. 1, оп. 70, спр. 369, арк. 58.
19. ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 404, арк. 47.
20. ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 592, арк. 92.
21. ЦДАГО, ф. 1, оп. 70, спр. 609, арк. 382.